

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Рецензія на монографію Олени Соболевої «Весільний обряд кримських татар: традиційні форми та трансформації»

Рецензована монографія Соболевої О. В. є дуже своєчасною і актуальною науковою працею¹. Вона з'явилася в час, коли в світі активно дискутуються питання етнічної ідентичності, необхідності толерування «чужих» культур, відродження і популяризації національних традицій. Вона є також новою сторінкою в українських сходознавчих студіях, які в галузі етнології є, м'яко кажучи, недостатніми.

Тема монографії є абсолютно свіжою. На фоні сотень статей, дисертацій і книг, які виходять одна за одною, «мусолячи» один і той же набір тем, причому в одному і тому ж ключі і за старою методикою, рецензована робота, без перебільшень, є новаторською. Важливість монографії визначається не лише тематикою, а й самим її змістом. Перед нами серйозне, високопрофесійне дослідження, яке, незважаючи на молодість автора, значно переважає якість десятки праць старших авторів.

Основу монографії складає потужний етнографічний (прикладний) блок (розділи 3–4). Авторка проаналізувала величезну кількість джерел. Це і матеріали опитувань, зібрані нею самою, і друковані джерела. Джерельний матеріал дуже грамотно систематизовано. З нього «втягнуто» події / обрядодії, ритуальні функції, ритуальні ролі, атрибутику, народну термінологію. Все це відповідним чином класифіковано у світлі вимог змісту розділів «Структура та послідовність весільних обрядодій» і «Предметна та рольова складові в системі весільної обрядовості» та дуже докладно проаналізовані. Висновки є аргументовані і не викликають заперечень.

Єдине зауваження до цього блоку – «притягнені за вуха» українські паралелі. Чому саме українські, а не, скажімо, російські чи хоча б східнослов'янські? Лише тому, що монографія є україномовною? Сумнівний аргумент. Українсько-кримськотатарські паралелі виглядають декоративно, як недоречні «прикраси», а головне – дуже вже «по-радянському» і практично ніякої корисної інформації не несуть. Доказом цьому є перший параграф останнього розділу, де розглядаються типологічні зв'язки. Там паралелі цілком доречні і виправдані.

Не менш добротним є і перший розділ монографії – «Історіографія та джерела». Видно, що авторка зіткнулася з проблемою недостатньої розробленості теми і, відповідно, недостатньої кількості досліджень. Як було сказано вище, це з одного боку, допомогло їй стати піонером у своїй галузі, але, з іншого, поставило перед нею виклик. Треба визнати, що зі складною задачею О. Соболева справилася достойно. Публікації були належним чином проаналізовані, оцінені, а недостача фактажу компенсувалася джерелами, зібраними самостійно в польових умовах.

Відчувається, що перед нами вже досвідчений польовик, а це на сьогодні стає, на жаль, все більш рідкісним явищем в етнологічному колі. «Кабінетні методи» збирання і обробки інформації (з архівів і друкованих джерел) також добре освоєні автором. Жодна дрібниця не пройшла повз увагу дослідниці. Розділ виглядає переконливо і не викликає претензій.

¹ Соболева О. В. Весільний обряд кримських татар: традиційні форми та трансформації. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2015. – 360 с.

Розділ 2 – «Історико-етнографічна характеристика кримсько-татарського етносу», – за задумом, мав би бути базисним. Саме на нього мали б опиратися всі наступні прикладні блоки. Авторці вдалося виробити свою власну позицію в згаданій проблематиці і прозоро викласти її. Визнаючи, що вона має повне право на своє бачення і свою думку щодо етногенезу і етнокультурної характеристики кримських татар, хочеться зробити деякі принципові зауваження до найбільш вразливих моментів. Відомо, що етногенез є однією з найбільш складних сфер дослідження. Практично невелика кількість даних, які існують щодо віддалених (в основному дописемних) періодів історії, а також невміле маніпулювання дослідниками різнодисциплінарними джерелами, призводять до того, що концепція етногенезу відображає політичну позицію автора. О. Соболева чітко це усвідомлює, критикуючи радянський підхід, за яким кримські татари фігурували виключно як нащадки золотоординців.

Правильним з її боку є підхід, за яким вона намагається зібрати докупи всі відомі пострадянській науці факти щодо складної поліетнічної, полікультурної і поліконфесійної ситуації в Криму протягом багатьох століть. Дуже плідним з її боку є розрізнення трьох локальних груп кримських татар з окресленням різних культурних особливостей, притаманних їм. Однак саме тут починаються проблеми. Згадана думка мала б розвинути далі, – і авторка мала б прийти до логічного висновку про різні шляхи етногенезу цих локальних (або, за радянською і пострадянською термінологією, субетнічних) груп. Абсолютно зрозумілим є, що етногенез кримських татар як цілісного етносу полягав у консолідації різних локальних і етнічних груп (не лише трьох найбільших, на яких сьогодні фокусується увага) «під парасолькою» Кримського ханства, з подальшою уніфікацією культури на основі мовного (тюркського) і конфесійного (мусульманського) компонентів.

Це питання не було б таким принциповим, і можливо, автор рецензії на ньому не акцентував би свою увагу (адже етногенез не є предметом дослідження О. Соболевої), якби не дразлива підсумкова фраза: «Кримські татари сформувалися на основі тюркського кипчацького етнічного компоненту, але у етногенезі кримськотатарського народу велику роль справили інші етнічні компоненти: тюркський огузький, іранський, грецький, давньогерманський». Отже, авторка стверджує, що базою, на якій сформувався кримськотатарський етнос, був кипчацький етнічний субстрат. Той, хто трохи орієнтується в фізичній антропології, відразу назве сучасний народ, який найбільш є близьким до давніх кипчаків. Це казахи. Чи подібні кримські татари до казахів? Категорично ні. Кипчаки – це представники монголоїдної раси. Серед кримських татар такими є лише степові локальні групи. Решта дві – є класичними європеоїдами (про що авторка, до речі і сама пише). І, крім того, не секрет, що бахчисарайські і степові татари вкрай рідко вступали в шлюб навіть у ХХ ст., а раніше – й поготів, відповідно до певної кастовості в суспільстві (вживаємо термін *кастовість* дуже умовно). Пам'ятаймо, що саме фізична антропологія є найбільш сталою і об'єктивною характеристикою, на яку можна посилалися в питаннях етногенезу.

Таким чином, перед нами принципове питання: або всі кримські татари сформувалися на кипчацькій базі з більшими чи меншими домішками греків та інших етнічних груп, або все-таки визнати, що кримські татари мають різне походження (тобто різні субстрати); локальні групи, різні за походженням, «визріли» в приблизно (підкреслюємо, дуже приблизно) одноманітний етнос лише в Кримському ханстві на основі уніфікаційних і асиміляційних процесів. До речі, аналітичний параграф 1 розділу 5 суперечить основній позиції автора в розділі 2, в якому, на нашу думку, присутнє дещо легковажне ставлення до іранського, а головне грецького (а якщо точніше, еллінського) компонентів, які, на нашу думку, є суперважливими.

Підкреслюємо, це зауваження (дуже принципове по своїй суті) ніяк не нівелює вартості роботи. Авторка має право на свою думку. Тим більше, варто визнати, що джерела на цю тему вкрай бідні. Основна маса джерел, які могли б пролити хоч якесь світло на питання етногенезу кримських татар, перебувають в архівах східних країн, передусім в Туреччині (візантійські та османські тексти).

Розділ 5 – «Типологія весільного ритуалу та процеси трансформації обрядової культури» – є винятково важливим. Стежачи за висвітленням авторкою трансформаційних процесів, які відбулися з весільним обрядом кримських татар у ХХ ст., приємно бачити, що О. Соболева чітко тримає баланс поміж, по-перше, руйнівним впливом тоталітарного режиму, а по-друге, загальним цивілізаційним поступом, внаслідок якого жодна з традиційних культур Європи в ХХ ст. не вціліла в незмінному вигляді. Параграф 2 розділу 5, присвячений цим процесам, виглядає об'єктивним і переконливим.

Параграф 1 вказаного розділу характеризується високою аналітичністю. Хоча паралелей з весільним обрядом інших (сусідніх або споріднених) народів не дуже багато, однак вони надзвичайно влучні. Як не дивно, саме цей параграф дає «карти в руки» авторці, задля вироблення власної позиції щодо етногенезу і етнокультурної специфіки кримських татар, яку вона окреслює в розділі 2 на основі тверджень інших дослідників. В останньому розділі авторка прекрасно відчула етнокультурний контекст явища, однак не використала переваг, які дав їй проаналізований нею ж матеріал: подібно до того, як в коралі (якщо зробити правильний зріз) можна «прочитати» гео-екологічну історію регіону, так само у весільному обряді (якщо правильно зробити його розтин) зафіксувалася етнокультурна історія народу, його зв'язки, культурні контакти.

А якщо проаналізувати обряд не лише за горизонтальним зрізом, а й вертикальним (від найдавніших компонентів обряду до наймолодших), то можна цілком наблизитися до етногенетичних та історико-культурних питань.

Це завдання, на перший погляд, видається надто складним, однак знаючи авторку більш як 15 років, ми переконані, що воно їй під силу.